

TATAR DİLİNİN AÇIKLAMALI SÖZLÜĞÜ

Muna YÜCEOL ÖZEZEN

***Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi*, (Baş Redaktör: F. Ė. Ganiyev), Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyası G. İbrahimov İsimindėgi Til, Ėdėbiyat Hėm Sėngat İnstıtutu, Matbugat Yortı Nėşriyatı, Kazan 2005, 848 s.**

Sözlüğün yayınlanması işi, Tataristan Cumhuriyeti Başbakanı Röstəm Nurgali Ulı Miñnixanovka ve “Tattransgaz” kuruluşu genel müdürü Rėfkat Gabdilxėy Ulı Kantyukovka tarafından desteklenmiştir. Yaklaşık 58 bin açıklama içermesi bakımından, şu ana kadar Tatar dili üzerine hazırlanmış en geniş açıklamalı sözlük olan bu eser, 9 ana bölümden oluşmaktadır: Süz Başı (*Ön Söz*) (ss. 3- 4), Süzlikniñ Tözilişi (*Sözlüğün Düzenlenişi*) (ss. 5- 12), Faydalanılğan Süzliklėr İsimligi (*Yararlanılan Sözlüklerin Listesi*) (ss. 13- 14), A, Б, В, Г, Д, Е, Ё, Ж, З, И, Й, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Ы, Э, Ю, Я, Ə, Y, Ж, Ў Xərifləri (*Harfleri*) (ss. 15- 794), Tatar Tilində Süzlėrniñ Strüktürası Hėm Süzyasalışı (*Tatar Dilinde Sözlerin Yapısı ve Çekim*) (ss. 795- 802), Tatar Tiliniñ Morfologiyası Turında Kısqaça Bilişmə (*Tatar Dilinin Biçim Bilgisine İlişkin Kısa Bir Tanıtım*) (ss. 802- 811), Tatarstan Respublikasının Geografik Atamaları (*Tataristan Cumhuriyetinde Yer Adları*) (ss. 812- 831), Tatar Xalkında Kişi İsimnəri Hėm Alarnıñ Mėgnėləri Turında (*Tatar Kişi Adları ve Anlamlarına İlişkin*) (ss. 832- 847), Ėçtelik (*İçindekiler*) (s. 848).

Tatar sözlükçülüğünün kısa bir tarihini ve söz konusu açıklamalı sözlüğün genel tanıtımını içermesi bakımından, eserin Süz Başı (*Ön Söz*) bölümünü Türkiye Türkçesine aktarıyoruz:

“Tatar halkı, çok eskiden beri çeşitli halklarla kaynaşmış ve ‘dili’ ve ‘lügati’ de bu ölçüde değişegelmiştir. Bu bakımdan, bizde sayıları pek az olan ilk sözlükler çeviri sözlüklerdir, ‘Tolkovaniye Yazıka Polovetskogo’ sözlüğü gibi. Bu ilk sözlüklerde genel olarak Kıpçak sözleri Rus diline çevrilmiştir.

19. yüzyıl pek çok çeviri sözlüğün yayınlandığı bir yüzyıldır: İ. İvanov, A. Troyanskiy, K. Nasıyri, N. Ostroumov, M. Yunusov, S. Raxmankulov’un sözlükleri gibi. Ekim Devrimi’nden, özellikle Büyük Vatan Savaşı’ndan sonra çeşitli türde pek çok sözlük yayınlanmıştır. Bu aşamada, Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü çalışanları yoğun emek sarf etmişlerdir. Ekim Devrimi’ne kadar birbirine benzer özelliğe sahip bu sözlüklerin yanı sıra, ilk defa ‘açıklamalı’¹ sözlüklerin de yayınlanmaya başladığı görülür. Geniş bilgisiyle Kayum Nasıyri, 1896 yılında Tatarcanın ilk açıklamalı sözlüğü olan ‘Lehce-i Tatari’yi yayınlamıştır. Bu sözlük, yalnız Tatarcanın değil diğer Türk dillerinin de ilk açıklamalı sözlüğüdür ve döneminin genel gereksinimlerine yanıt verecek niteliktedir.

Devrim’den sonra Camal Velidi, pek zengin bir malzeme toplayıp yeni bir açıklamalı sözlük hazırlama işine başlamış, 1927 yılında sözlüğün, A, O, Y, Y, BI, II harflerini içine alan I. bölümünü ve 1929 yılında da B, T harflerini içeren II. bölümünü yayımlamıştır. Bilindiği üzere, C. Velidi bu girişiminden dolayı ceza almış, sözlüğün geriye kalan malzemesine el konulmuş, hatta malzemenin izi yok edilmiştir. C. Velidi’nin sözlüğü o kadar zengin bir içeriğe sahiptir ki, ondan bugün bile yararlanmak olanaklıdır. Ancak sözlüğün Arap harfleriyle hazırlanmış olması ve yalnızca büyük kütüphanelerde bulunması, ondan yararlanmak isteyenlere büyük güçlük yaratmaktadır.

1940 yılında açıklamalı sözlük hazırlama işinin başına ünlü bilim adamı Nėky İsenbėt getirilir. Kendisi Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimleri Araştırma Enstitüsüne bir mektup yazar: ‘Beni memur olarak alır ve bir de yardımcı verirseniz, kendi topladığım malzemedan yararlanarak Viladimir Dal’in Rus dilinde hazırladığı sözlüğe benzer, 4 ciltlik, zengin bir Tatarca açıklamalı sözlük hazırlarım.’ Dilekçeye büyük bir içtenlikle bir de ‘yönerge’ ekler. Bu dilekçeye karşılık olarak Enstitü’de şöyle bir karar alınır: ‘Düşünülp karara varılacaktır.’ Bu dilekçe bugün hâlâ Enstitünün arşivinde saklanmaktadır. Ne yazık ki, Enstitünün bu öneriyle ilgili olarak yaptığı, bir karara varılacağına ilişkin kararı almaktan öteye geçmemiştir. Bu iş Nėky İsenbėt’e verilmiş olsaydı, bugün Tatar halkının Viladimir Dal’in sözlüğüne benzer 4 ciltlik zengin bir sözlüğü olacaktı. Ancak Tatar dünyasına özgü olarak planlanan pek çok kutsal iş gibi, N. İsenbėt’in bu girişimi de bürokratik engellere takılmıştır. Bugün bu sözlüğün, malzemesi N. İsenbėt’in varisleri tarafından korunmaktadır.

¹ Buradaki “aňlatmalı (açıklamalı) sözlük”, “Tatarcadan Tatarcaya genel sözlük” anlamında kullanılmıştır (çevirenin notu).

Nihayet, 1950'li yılların sonunda Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimleri Araştırma Enstitüsünün başına Belarus partizanı G. S. Ėmirov gelir. Kendisi Enstitüde Leksikografya Bölümünü açmış, Tatar dilinin çok ciltli açıklamalı sözlüğünü hazırlama işini ele almıştır. Bölüme pek çok iş bilir yardımcı almış, onlar da bu iş için var güçleri ile çalışmışlardır. Bölümde ilk olarak, ünlü klasik yazarların eserlerinden, farklı türden edebiyat ürünlerinden leksik malzeme ve resim toplanmaya başlanmıştır. Bu iş için Tataristan Cumhuriyeti'nden, Başkurdistan Cumhuriyeti'nden, Perm, Ulyanovsk ve Kuybişev vilayetleri okullarından öğrenciler getirilmiş ve Bölümde içinde 3 milyona yakın söz forması bulunan kartotekler oluşturulmuştur. Bu malzemeye dayanarak Tatar dilinin 3 ciltlik bir sözlüğü hazırlanmış ve sözlük 1977- 1981 yılları arasında yayımlanmıştır. Ancak bu sözlük şu anda satışta değildir. Bu 3 ciltlik sözlüğün hazırlanması işini İskēnder Abdullin, Fuat Ganiyev, Mōgafē Mōxēmmēdiyev, Şifa Xanbikova, Galimcan Axuncanov, Rifkat Ėxmētyanov, Soltaniya Vaxitova, Fētxiye Gazizova gibi bilginler yürüttüler.

Bugün Leksikoloji ve Leksikografya Bölümleri kartoteklerle doludur ve yeni malzemeler yığılmaya devam etmekte, yeni sözler eklenmekte ve eskileri yeniden düzenlenmektedir. Böylece Tatarca, kendi olanakları bakımından da yabancı dillerden alıntılar bakımından da son derece zenginleşmiş ve olgunlaşmıştır.

Bir süre sonra leksikografya Bölümünde, geniş kitlelerin yararlanabileceği tek ciltlik pratik bir sözlük gereksinimi doğmuştur. İşte bu tek ciltlik sözlük, yukarıda sözü edilen 3 milyonluk malzemeye dayanılarak oluşturuldu ve bu işte, 3 ciltlik açıklamalı sözlüğün oluşturulması sırasında edinilen deneyimden büyük ölçüde yararlandı. 3 ciltlik sözlüğe oranla, daha hızlı ve başarılı bir biçimde kullanımın amaçlandığı bu sözlük, hem genel dil bilimdeki hem de Tatar dil bilimindeki son gelişmeler göz önünde bulundurularak hazırlandı.

Hizmete sunulan bu tek ciltlik açıklamalı sözlüğün temel amacı, 20. yüzyılda yaygın olarak kullanılan leksik ve deyimsele birimlere olabildiğince doğru anlam vermek; sözlerin başka hangi sözlerle anlamsal birlik oluşturduklarını ve hangi üslup özelliğine sahip olduklarını ortaya koymak; olabildiğince sözlerin bütün anlam dairelerini belirlemek; bunların hepsine edebiyattan alınma tanıklar göstermek ve her bir sözün hangi dilden alındığını belirtmektir. Sözlükte pek seyrek de olsa bazı sözlerin bilimsel olarak yazılmaları (çeviri yazılı olarak verilmeleri) gereği ortaya çıkmıştır; vurgu konusu da olabildiğince halledilmeye çalışılmıştır.

Peki bu sözlüğün genel özellikleri nelerdir?

1- Tatar dilinin yalnızca eklemeli değil eklemeli- analitik bir dil olduğu gerçeği hatırdan tutularak, sözlükte birleşik sözlere geniş yer verilmiştir. Bilindiği üzere Tatar dili yardımcı fiiller bakımından çok zengin bir dildir.

Fiillerin kendi anlamları yanında, Rus ve Alman dillerinde olduğu gibi ek-fiillerin anlamları da verilmiştir. Tatarcada yardımcı fiillerin sayısı çeşitli türleri göz önüne alındığında yaklaşık 100 bine ulaşmıştır. Ancak sözlükte bunların hepsi sıralanmamış, yalnızca yeterli ölçüde örnek verilmiştir. S. İ. Ojirov, hazırladığı tek ciltlik Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü'nde, isimlere nispet ekinin gelmesiyle oluşturulmuş sıfatlara açıklama yapılmamış, bu tür sıfatların anlamları ilgili isimde verilmiştir. Bu deneyimle, bu sözlükte de yardımcı fiiller için, ayrıca bir açıklama yapılmadı.

2- Bu sözlükte, 3 ciltlik sözlükten farklı olarak sözlerin dil bilgisel formları gösterilmedi. Bunun yerine madde başları, müstakil leksik birimler olarak verildi. Şu zamana kadar, fiillerin oluş ve kılış özellikleriyle ilgili olarak dil bilgisi çalışmalarında pek çok yanlış bilgi bulunmaktaydı. Bu sözlükte, bu tür eksiklikler tamamlandı, yanlışlıklar düzeltildi. Örneğin pek çok kaynakta 'Min maşına yörtëm (Ben araba kullanıyorum.)' cümlesinde, 'yörtëm' fiilinin ettirgen çatıda olduğu belirtilmiştir. Bu örnekte takıya itibar edilmiş ve anlam bilgisi konusu bütünüyle gözden uzak tutulmuştur. Genel olarak 'çatı formları'nın müstakil fiillerin üzerine gelen takılara bakılarak değerlendirilmesi, Türkolojide ve Tatar dil biliminde bir gelenek hâline gelmiştir. Oysa bu sözlükte fiil formları gösterilirken onların leksik anlam bildirenleri de dikkate alındı.

3- Tatar dil biliminde, belirtisiz isim tamlamalarında, öbeğin birinci bölümünü sıfat olarak değerlendirmek geleneği vardır. Örneğin 'ëti büriği (baba börtü / baba başlığı)' biçimindeki isim tamlamasının birinci bölümü sözlüklerde sıfat olarak verilmiştir. Bu sözlükte buna benzer yanlışlıklar ortadan kaldırılmıştır.

4- İlk olarak yayımlanan sözlüklerin büyük bir bölümünde, bir sözün başka bir söz öbeği göreviyle kullanılmasına itibar edilmemiş idi. Bu sözlükte, Tatar dilinin bir özelliği olan bu görünüş dikkate alınmıştır.

5- Bu eserde söz öbeklerinin doğru belirlenmesi konusunda epeyce yol alındı. Örneğin sözlüklerde 'yilt- yilt (pırıl pırıl)' sözü 'ses yansıması' olarak kabul ediliyordu. Oysa görüldüğü gibi bu bir ses yansıması değildir.

6- Sözlükte, son yıllarda meydana gelen değişimlere bağlı olarak türeyen, türetilen yeni sözlere yer vermeye büyük özen gösterildi.

7- Bu sözlükte ilk kez toplumsal yaşama ilişkin 'patşa, morza, bolşevik' gibi sözler de değerlendirmeye alındı. Sözler bir halkın tarihi olduğuna göre, bunda şaşılacak bir şey olmasa gerektir.

8- Bu sözlükte, önceki sözlüklerden farklı olarak, Tatar dilindeki alıntı sözlerin hangi kaynak dilden geldikleri belirtilmiştir.

9- Belirtilen 3 ciltlik açıklamalı sözlükte 47 bin söz ve deyim bulunmasına rağmen, bu tek ciltlik sözlükte 58 bin leksik birim ve deyim verilmiştir.

Böylelikle, tek ciltten oluştuğu hâlde, bu sözlükteki madde başlarının 3 ciltlik açıklamalı sözlükten yaklaşık 11 bin birim fazla olduğu görülmektedir.

Bu sözlük Tatar dil biliminin bu zamana kadarki deneyimlerine ve Tatar leksikografyasının zengin geleneğine dayanılarak hazırlanmıştır. Bu aşamada, Tatar leksikografyası dışında, Türk dillerinde, Rus dilinde ve başka dillerde elde edilen kazanımlardan da yararlanılmıştır.

Bilindiği üzere, başlangıçta sözlük Tatar alfabesindeki kimi değişimleri göz önünde tutma amacıyla idi; hatta bu konudaki temel hazırlık da tamamlanmıştı. Ancak tamamlanmış bir sözlüğün harf sırasını değiştirmek, sözlüğün iç düzeninde büyük karışıklıklar yaratacağı ve bunların gözden geçirilmesi de epeyce zaman alacağı için bu düzenlemeye girişmenin pek de makul olmayacağı düşünüldü. Zaten, Viladimir Dal'in Rus dilinde hazırlanmış olduğu ve Devrim öncesinde yayınlanan açıklamalı sözlükteki harf sırası, bugüne göre epey bir farklılık göstermesine rağmen, kullanıcılar sözlükten gayet rahat bir biçimde yararlanmaktadırlar. Aslında en büyük ve kapsamlı sözlüklerin bile, yaşamdaki bütün değişimleri yansıtacak biçimde tamamlanması olanaklı değildir. Bu bakımdan, yukarıda sözü edilen sözlüğün harf sırasının bugünden farklı olması, kullanıcılara hiçbir engel yaratmayacaktır.

Bu açıklamalı sözlüğün hazırlanması işi, Tataristan Cumhuriyeti Fenler Akademisinin 'moxbir' üyesi Profesör F. Ė. Ganiyev'in düzenlediği yönerge temelinde, onun bilimsel rehberliğinde ve gözetiminde yürütülmüştür.

Sözlüğün hazırlanmasında emeği geçenler:

M. G. Möxämmədiyev (A ve Ў harfleri),

İ. A. Abdullin (И harfinin başından 'iskirgen' sözünün sonuna kadar),

M. B. Xəyrullin (И harfinde 'iskirgən' sözünden sonra başlayarak, harfin sonuna kadar),

S. B. Vaxitova (Г ve E harfleri ile K harfinin başından 'kindir' sözünün sonuna kadar),

F. M. Gazizova (B, Д, З, Ы ve Ё harfleri),

R. G. Ėxmətyanov (K harfi: 'kindir' sözüyle 'kuş' sözü arası, T harfi: başından 'tociru' sözüne ve 'təkat' sözünden sonuna kadar, Ə ve Y harfleri),

F. Ė. Ganiyev (K harfi: ('kuş' sözünden alıp sonuna kadar),

G. G. Sabirova (Ж ve Ж harfleri),

D. B. Ramazanova (C harfi),

R. K. Rəximova (Л ve Ч harfleri),

Ė. X. Aliyeva (Ө harfi),

L. G. Gabdraxmanova (M harfi),

R. R. Abdullina (П, Э, Ю ve Я harfleri),

L. R. Mortazina (H, O, P, Ц, Ш ve Щ harfleri),

F. İ. Tahirova (T harfi: 'tprü' sözünden 'tëkat' sözüne kadar),

F. F. Gaffarova (Б, Ф ve X harfleri).

Düzeltilmeler (F. Ğ. Ganiyev'in genel düzeltmelerinin yanı sıra) :

K. S. Minnibayev (A, Б, В, Г, Е, З, Ё ve Э harfleri),

F. M. Gazizova (B, Г, K, Л, M, H, O, П, P, C, T, У, Ф, Ч, Ы ve Э harfleri),

G. G. Sabirova (T, Ч, Ш, Ы, Э, Ю, Я, Θ ve Ё harfleri),

F. F. Gaffarova (П, T, У, Ч, Ш, Ю, Я, Э, Θ ve Ё harfleri),

A. R. Rëximova (Д, И, K, Л, M, H, O, П, C, T, У, Ф, X, Ц, Ч, Э ve Ж harfleri),

Ğ. X. Aliyeva (P, C, T, У, Ц, Ч, Ш, Щ, Э, Ю, Я ve Ё harfleri).

Ayrıca, sözlüğün sonunda şu ek bölümler bulunmaktadır:

Tatar Dilinde Sözlerin Yapısı ve Çekim (F. Ğ. Ganiyev),

Tatar Dilinin Biçim Bilgisine İlişkin Kısa Bir Tanıtım (F. Ğ. Ganiyev),

Tataristan Cumhuriyetinde Yer Adları (İ. A. Abdullin ve R. R. Abdullina),

Tatar Kişi Adları ve Anlamlarına İlişkin (R. G. Ğxmëtyanov)"